

भारतीय शिक्षण आणि वैश्विक नागरिकत्व

प्रा. डॉ. वैजयंता पाटील,

शिक्षणशास्त्र संकुल, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड

डॉ. भीमा केंगले,

शिक्षणशास्त्र संकुल, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावना

शि

क्षण म्हणजेच सुजाण नागरिकत्व घडविणे हे

शिक्षण तज्ञांनी अधोरेखित केलेले आहे. वैश्विक नागरिकत्व चा एक पैलू सुजाण नागरिकत्व आहे. विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीमध्ये स्वतः, कुटुंब, समाज, राष्ट्र आणि पर्यायाने जगाबद्दल विकासाची, सहिष्णुतेची भावना गरजेची आहे. वैश्विक विकासाची सुरुवात विश्वातील प्रत्येक नागरिकताही मी पासून होते. वैश्विक नागरिकत्वासाठी प्रत्येक व्यक्तीने स्वातःला जगामध्ये समाविष्ट केले पाहिजे त्यासाठी आवश्यक ज्ञान, कौशल्ये, दृष्टीकोन आणि मूल्ये, इत्यादी विकसित करण्यासाठी स्वातःबरोबर कुटुंबाला प्रोत्साहित करणे गरजेचे आहे.

वैश्विक नागरिकत्व हा भारतीय शिक्षणाचा मूलभूत दृष्टीकोन राहिला आहे. औपचारिक शिक्षणाबरोबरच अनौपचारिक शिक्षणाची विविध माध्यमे, सांस्कृतिक परंपरा व साहित्यातून तो रुजवला गेला आहे. निसर्ग आणि व्यक्तींना समजून घेण्यासाठी, परस्पर सुसंवाद व आदर करायला शिकवण्यासाठी आणि वैश्विक जाणवा विकसित करण्यासाठी प्रेरित करतो. जबाबदार आणि सर्जनशील वैश्विक नागरिक बनण्यासाठी आवश्यक ज्ञान, कौशल्ये, दृष्टीकोन आणि मूल्ये यांचे संवर्धन करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.

विद्यार्थ्यांना हवामान बदल, गरिबी, असमानता, मानवी हक्कांचे उल्लंघन आणि संघर्ष यासह प्रमुख जागतिक आव्हानांचा परिचय झाला तर मानवी जीवनाचे भवितव्य राष्ट्र -राज्य -भाषा-संस्कृती याच्यापलीकडे परस्परांशी जोडलेले आहे हे समजण्यास मदत होते. समस्या निराकरण, तार्किक विचार करून सभोवतालच्या समस्या सोडविता

आल्या पाहिजेत. तंत्रज्ञानामुळे जग जवळ आले आहे. तंत्रज्ञानाचा शिक्षणामध्ये वापर आपण अनिवार्यपणे स्वीकारला आहे. सहकार्य, सामंजस्य आणि वैश्विक परिवाराच्या भावनेशिवाय या समस्यांची उकल अशक्य आहे या वास्तवाच्या पायावर वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण उभे आहे. विविध अभ्यासक्रम विषय, पर्यावरण शिक्षण, उपक्रम, प्रकल्प यांच्या अध्ययन -अध्यापनाद्वारे वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण प्रभावीपणे दिले जाऊ शकेल.

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षणाची उद्दिष्टे

वैश्विक नागरिकत्वाचे शिक्षण व्यक्तींना परस्परांना समजून घेण्याचा, आंतरराष्ट्रीय दृष्टीने जगातील भिन्न व्यक्ती, समुदाय, संस्कृती यांना समजून घेणे व त्यांच्याशी सक्रियपणे जोडले जाणे यासाठी सक्षम करणारा एक दृष्टिकोन आहे. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याच्या संदर्भात एक जागरूक, नागरिक जबाबदार नागरिक बनण्याच्या दृष्टीने आवश्यक ज्ञान, कौशल्य, दृष्टिकोन आणि मूल्ये याबाबत विचार करून वैश्विक नागरिकत्व शिक्षणाची उद्दिष्ट निश्चित केली जातात. या शिक्षणाच्या आशयात व्यापक स्वरूपाची तत्वे आणि परस्पर संबंधित अशा अनेक मूल्यांचा तत्वांचा समावेश केलेला असतो.

प्रदेश, भाषा, संस्कृती, राजकीय हितसंबंध यांनी आपल्याला विभाजित केलेले आहे. आपापला विकास, आर्थिक -राजकीय -भौगोलिक - राष्ट्रीय वैशिष्ट्यांचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीने विभाजने अपरिहार्य असतात. परंतु काही समस्या, आव्हाने ही अशा स्वरूपात असतात की त्याबाबत आर्थिक -राजकीय -भौगोलिक - राष्ट्रीय वैशिष्ट्यांना ओलांडल्याशिवाय त्या सोडविताच येत नाही. उदाहरणार्थ हवामान बदलांचे प्रश्न कोणत्या एका विशिष्ट देशाचे नसतात व कोणताच देश ते स्वतंत्रपणे सोडवू शकत नाही. म्हणूनच विभाजने अपरिहार्य असतात आपल्या तरी सुसंवादी

होण्याच्या दिशेने वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण प्रयत्न करीत असते. वैश्विक नागरिकत्व शिक्षणाची पुढील उद्दिष्टे आपल्याला सांगता येतील.

- नागरिकत्व हक्क आणि जबाबदाऱ्या यांची ओळख
- जागतिकसमस्यांचे आकलन आणि सामुदायिक प्रयत्नांवर भर
- सामाजिक न्याय, सामाजिक उत्तरदायित्व आणि मानवी हक्क

विविधतेचा आदर व आंतरसांस्कृतिक जागरूकता या उद्दिष्टांना अनुसरून वैश्विक नागरिकत्व शिक्षणाच्या आशयामध्ये पुढील बाबींचा प्रामुख्याने अंतर्भाव करता येईल.

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षणाचा आशय व अंमलबजावणी

1. जागतिक समस्या समजून घेणे:

विद्यार्थ्यांना हवामान बदल, गरिबी, असमानता, मानवी हक्कांचे उल्लंघन आणि संघर्ष यासह प्रमुख जागतिक आव्हानांचा परिचय करून देते, ज्यामुळे त्यांना या समस्यांची गुंतागुंत समजण्यास मदत होते. जागतिक समस्यांच्या परस्परसंबंधित स्वरूपावर आणि त्यांच्या स्थानिक परिणामांवर जोर देते, शिक्षणाच्या जगाला परस्परसंबंधित भागांची प्रणाली म्हणून पाहण्यास प्रोत्साहित करते.

2. आंतरसांस्कृतिक क्षमता:

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण विविध संस्कृती, परंपरा, भाषा आणि जागतिक दृष्टीे एक्सप्लोर करण्यासाठी व्यक्तींना प्रोत्साहन देऊन सांस्कृतिक जागरूकता आणि संवेदनशीलता वाढवते. सांस्कृतिक, धार्मिक, वांशिक आणि भाषिक विविधतेचा आदर करण्यास शिकवते आणि विद्यार्थ्यांना रूढी आणि पूर्वग्रहांना आव्हान देण्यासाठी प्रोत्साहित करते.

3. सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्क:

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण विद्यार्थ्यांना मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणा आणि न्याय, समानता आणि समावेशकतेच्या तत्त्वांबद्दल शिक्षित करते. हे सामाजिक जबाबदारीच्या महत्त्वावर जोर देते, व्यक्तींना अन्यायाविरुद्ध कारवाई करण्यास आणि मानवी हक्कांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रोत्साहित करते.

4. पर्यावरणीय स्थिरता:

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण पर्यावरणीय समस्यांच्या परस्परसंबंधावर भर देते आणि पर्यावरणीय जागरूकता शिकवते, ज्यामध्ये हवामान बदल, जैवविविधता नष्ट होणे

आणि शाश्वत विकास यासारख्या विषयांचा समावेश होतो. शाश्वत पद्धती आणि संवर्धनाच्या प्रयत्नांची वकिली करून पर्यावरणदृष्ट्या जबाबदार जागतिक नागरिक होण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करते.

5. जागतिक प्रशासन आणि नागरिकत्व:

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण विद्यार्थ्यांना युनायटेड नेशन्स सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी ओळख करून देते आणि जागतिक समस्यांचे निराकरण करण्यात त्यांची भूमिका. जागतिक नागरिकत्व हक्क आणि जबाबदाऱ्या: हे नागरी सहभाग, वकिली आणि आंतरराष्ट्रीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागासह जागतिक नागरिकांचे हक्क आणि जबाबदाऱ्या हायलाइट करते.

6. चिकित्सक व सर्जनशील विचार आणि समस्या सोडवणे:

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण चिकित्सक व सर्जनशील विचार कौशल्ये वाढवते, व्यक्तींना जटिल जागतिक समस्यांचे विश्लेषण करण्यास, माहितीचे मूल्यांकन करण्यास आणि उपाय प्रस्तावित करण्यास सक्षम करते. विद्यार्थ्यांना स्थानिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जागतिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, समस्या सोडवणे आणि समर्थन करण्यास प्रोत्साहित करते.

7. नैतिक निर्णय घेणे:

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण मानवतेसाठी नैतिक जबाबदारीची भावना निर्माण करते, मानवी प्रतिष्ठा आणि हक्क राखणाऱ्या कृतींना प्रोत्साहन देते. नैतिक प्रणाली किंवा चौकट आणि मूल्ये प्रदान करते, ज्यामुळे व्यक्तींना जागतिक संदर्भात नैतिकदृष्ट्या योग्य निर्णय घेण्यास मदत होते.

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षणाचा आशय प्रभावीपणे राबविण्यासाठी अध्यापन दृष्टिकोनात बदल करणे आवश्यक आहे.

प्रचलित शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रम व विषय यांचा देखील वैश्विक नागरिकत्व शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी उपयोग करता येईल.

जागतिक समस्यांसह सक्रिय सहभाग सक्षम करण्यासाठी समुदाय सेवा, इंटर्नशिप आणि आंतरराष्ट्रीय देवाणघेवाण यासारखे अनुभवात्मक शिक्षण घटक समाविष्ट असतात. सामाजिक हितासाठी उद्योजकतेला प्रोत्साहन देते, जागतिक आव्हानांसाठी नाविन्यपूर्ण उपाय तयार करण्यासाठी

व्यक्तींना सक्षम करते. सर्वांगीण शैक्षणिक अनुभवाची खात्री करून, वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण विविध विषयांमध्ये एकत्रित केले जाऊ शकते. वास्तविक-जगातील जागतिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी ज्ञान आणि कौशल्यांच्या व्यावहारिक वापरावर वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण जोर देते.

सारांश

वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण ओळखते की जागतिक नागरिकत्व हा एक आजीवन प्रवास आहे, व्यक्तींना शिकत राहण्यासाठी, माहिती ठेवण्यासाठी आणि विकसित होत असलेल्या जागतिक आव्हानांशी जुळवून घेण्यास प्रोत्साहित करते. हा शिक्षणाचा एक बहुआयामी आणि गतिशील दृष्टीकोन आहे जो व्यक्तींना सक्रिय आणि जबाबदार जागतिक नागरिक होण्यासाठी आवश्यक ज्ञान, कौशल्ये आणि मूल्यांसह सुसज्ज करतो. त्याची सामग्री आणि निसर्ग जागतिक आव्हाने आणि आंतरसांस्कृतिक सक्षमतेपासून सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय स्थिरता आणि नैतिक निर्णय घेण्यापर्यंतच्या विस्तृत विषयांचा समावेश करते. वैश्विक नागरिकत्व शिक्षण व्यक्तींना आपल्या परस्पर जोडलेल्या जगाच्या गुंतागुंतीमध्ये सहभागी होण्यासाठी तयार करण्याचा आणि त्याच्या सुधारणेसाठी सकारात्मक योगदान देण्याचा प्रयत्न करते.

संदर्भ

1. Adelman, S., & Tlapanco, R. (2018). Education for Global Citizenship: Achieving the Sustainable Development Goals in Mexico. *International Journal of Educational Development*, 61, 132-140. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2017.12.003>
2. Baily, S. (2017). Global Citizenship Education: A Critical Review of the Literature. *International Journal of Educational Development*, 64, 6-15. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2018.09.004>

3. Davies, L., & Amos, C. (2019). Global Citizenship Education: A Path to Social Justice? *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 49(3), 332-347. <https://doi.org/10.1080/03057925.2019.1631287>
4. Le, A., & Pinto, L. (2016). Global Citizenship Education in Post-Secondary Institutions: The Importance of Faculty and Student Engagement. *Canadian and International Education*, 45(3), 21-37.
5. Osler, A. (2010). *Global Citizenship Education: A Critical Introduction*. Bloomsbury Academic.